

تقدّس گیاهان و نقش باورهای دینی در حفاظت و مدیریت منابع گیاهی: مرور تطبیقی آیین‌های کهن

لاله ملک‌محمدی^{۱*} و احمدرضا محرابیان^۲

مقدمه

کشف تنوع شگفت‌انگیز حیات بوده‌اند. پایداری بوم‌سازگان طبیعی در گروی حفظ طبیعت و تعادل آن بوده است. گردش اقتصادی حاصل از منابع طبیعی سبب رونق اقتصادی و تأمین هزینه زندگی انسان‌ها به صورت مستقیم و غیرمستقیم شده است. الوار، سوخت، فیبر، کاغذ، ترکیبات شیمیایی دارویی و صنعتی و گیاهان زینتی سالیانه هزاران میلیارد دلار سود را به زندگی بشر جاری می‌سازند. صنعت گل‌فروشی و گلخانه‌داری به‌ویژه از گونه‌های غیربومی در دنیای غرب چندین میلیون دلار در سال درآمد ایجاد می‌کند و به جهت این ارزش‌هاست که بشر همواره بر حراست از طبیعت تأکید داشته و در حفظ آن کوشیده است. برخی جوامع سنتی در طول تاریخ راهکارهای متعددی را برای جلوگیری از برداشت بی‌رویه منابع طبیعی اعمال کرده‌اند. همه این موارد تجلی‌گر مفهوم توسعه پایدار است که نوعی از رشد اقتصادی محسوب می‌شود و تأمین منابع موردنیاز انسان در آن مشروط به حفظ محیط‌زیست است. براین اساس منابع زیستی باید برای نسل‌های بعدی نیز در دسترس و قابل استفاده باشند (محرابیان، ۱۳۹۲). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت، انسان در اصل، مکانیسم‌های کنترل‌کننده‌ای دارد که به او اجازه می‌دهد در صلح و هماهنگی با محیط‌زیست طبیعی‌اش بقا یابد.

سؤالات و فرضیه‌های تحقیق

این مطالعه داده‌های مدونی را برای پژوهش‌های پایه در زمینه حفاظت از گیاهان فراهم می‌کند. سؤالاتی که در این تحقیق مطرح می‌شوند به شرح زیر است:

۱. چه مطالعاتی در این زمینه وجود دارد؟
- در فرهنگ‌های مختلف، مطالعات باارزشی در زمینه تقدس گیاهان وجود دارد که تا حد امکان در این مبحث بررسی و تشریح شده‌اند.
۲. جهت‌گیری این مطالعات چیست؟

بشر از دیرباز به اشکال مستقیم یا غیرمستقیم از ذخایر طبیعی جهان زنده بهره‌مند شده و به دلیل همین بهره‌مندی از منابع ارزش‌های بوم‌سازگانی، تفریح و تفریح در طبیعت، از آن‌ها حفاظت نموده است. در سطحی والاتر انسان در مقام اشرف مخلوقات، زندگی مسالمت‌آمیز با طبیعت و حیات را به نمایش می‌گذارد، به حیات و سایر مخلوقات مهر می‌ورزد و با پایبندی به اخلاق برای آنان حرمت قائل می‌شود. همه مکاتب اخلاقی تأکید می‌نمایند، هیچ گونه‌ای نباید گونه دیگر را از طبیعت محو کند (محرابیان، ۱۳۹۲). طبیعت در بسیاری از ادیان، به‌عنوان مکانی مقدس و پناهگاهی امن برای مخلوقات خداوند متعال شمرده می‌شود و همه اجزای آن شایسته بقا و حفاظت هستند، در این رویکرد طبیعت‌محور، انسان نیز جزئی از این مخلوقات گسترده است (هینلز، ۱۳۸۸). در جوامع پیشادوران مدرن تحریم‌هایی برای شکار بی‌رویه گونه‌ها وجود دارد. فلسفه «زندگی کن و اجازه زندگی بده» را نمادی از نوعی سلامت فکری تفسیر می‌کنند، به‌شکلی که با تجلی آن، ما در سیاره زنده با گونه‌های دیگر در استفاده از منابع و محیط شراکت می‌کنیم. از سوی دیگر، همه اندیشمندان و انسان‌های مقید به اخلاق معتقدند، هر گونه‌ای بر سطح کره خاکی منحصر به فرد است و به تعبیری در مقام مخلوق خداوند شایسته اکرام و بقاست، بنابراین، به‌واسطه ارزش ذاتی و نمادی از قدرت بی‌بدیل خداوند، سزاوار حفاظت و تداوم نسل است (محرابیان، ۱۳۹۲). طبیعت از آغاز همواره الهام‌بخش و بزرگ‌ترین معلم هنرمندان و پدیدآورندگان آثار هنری بوده است. به‌علاوه، فرهنگ انسان همگام با محیط‌زیست او تکامل یافته است. اشکال مختلف حیات، رنگ‌های جذاب طبیعت و زیست‌مندان به‌عنوان نمادهای بی‌نظیر زیبایی‌شناسی همواره بشر را مسحور خود کرده است. انسان تجربیات علمی را در بستر جستجو، تفکر و تحلیل در طبیعت کسب کرده است. بوم‌سازگان‌های طبیعی همچون آزمایشگاه طبیعی مشوق بشر در

*- نویسنده مسئول، دکترای بیوسستماتیک گیاهی، گروه علوم و زیست‌فناوری گیاهی، دانشکده علوم و فناوری زیستی، دانشگاه شهیدبهشتی، تهران، ایران.

پست الکترونیک: lmalekmohammadi@yahoo.com

۲- دانشیار، گروه علوم و زیست‌فناوری گیاهی، دانشکده علوم و فناوری زیستی، دانشگاه شهیدبهشتی، تهران، ایران

با تشریح مطالعات مختلف در این حوزه می‌توان به یک جمع‌بندی کلی پیرامون مدیریت و حفاظت این مواهب خدادادی دست یافت.

۳. چه چالش‌هایی در این حوزه وجود دارد؟
در مجموع چالش‌های موجود در این زمینه آشکار و راه‌حل‌های مقابله با آن‌ها مشخص خواهد شد.

نوآوری‌ها و ضرورت انجام این مطالعه شامل موارد زیر است:

۱. شفاف‌سازی نقش دین و مذهب در حفاظت از منابع مهم تنوع زیستی
۲. بیان نمادهایی از موفقیت شیوه‌های سنتی در بین مردم محلی در حفاظت از گیاهان
۳. مشخص کردن رابطه انسان با گیاهان به اشکال مختلف برای حفاظت گیاهان براساس قوانین اجتماعی - فرهنگی

پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها نشان می‌دهند، سنت‌های دینی در طول تاریخ، هم از طریق حفاظت مستقیم از زیستگاه‌های طبیعی و هم با ارائه چهارچوب‌های فلسفی و اخلاقی مبتنی بر مسئولیت‌پذیری انسان در قبال طبیعت، نقش مؤثری در صیانت از محیط‌زیست داشته‌اند. مکان‌های طبیعی مقدس، «قدیمی‌ترین شکل حفاظت از زیستگاه‌ها در جهان» را نشان می‌دهند و شبکه‌ای تا حد زیاد نادیده گرفته شده از حفاظت را تشکیل می‌دهند که می‌تواند با دقت بیشتری نسبت به ذخایر دولتی محافظت شود (Dudley *et al.*, 2009).

ادیان بزرگ جهان از جمله اسلام، هندوئیسم، بودیسم و جینیسم، واجد نظام‌های اخلاقی و ارزشی هستند که به‌طور ذاتی از حفاظت طبیعت حمایت می‌کنند و با ترویج نگرش احترام‌آمیز و مسئولانه نسبت به جهان طبیعی، زمینه‌های فرهنگی و معنوی حفاظت محیط‌زیست را فراهم می‌آورند (Negi, 2005). مطالعات انجام‌شده در جوامع غربی نشان می‌دهند، مکان‌های مقدس وابسته به آیین کاتولیک در ایالتیای مرکزی غالباً در بینه‌های طبیعی قرار گرفته‌اند و از ویژگی‌های بوم‌شناختی ارزشمندی برخوردارند که اهمیت و ظرفیت حفاظتی آن‌ها را برجسته می‌سازد (Fra-Scaroli, 2013). پژوهش‌های معاصر نیز با ارائه مطالعات موردی متنوع در مقیاس جهانی نشان می‌دهند، چگونه پیروان ادیان مختلف، از جمله مسیحیت، اسلام، بودیسم و نظام‌های اعتقادی بومی، باورهای دینی خود را با کنش‌ها و برنامه‌های حفاظتی، تلفیق و نقشی فعال در حفاظت از تنوع زیستی و اکوسیستم‌ها ایفا می‌کنند (Asase; Borde *et al.*, 2022; Chandrakanth *et al.*, 1990; Brown, 2003; *et al.*, 2005; Moller *et al.*, 2018; Gadgil & Vartak, 1976; Sharma; Shah, 2017; Sen, 2016; Nkwi, 2017; 2004; 2010; Joshi & Soni, 2017). Noss (1999) نشان می‌دهد، در اکثر ادیان بزرگ، گیاهان نه تنها عناصر بیولوژیکی، بلکه بخشی از نظم مقدس کیهان هستند. این دیدگاه، به‌طور غیرمستقیم اما بسیار مؤثر، اساس اخلاق حفاظت از گیاهان را تشکیل می‌دهد. در هندوئیسم، درختان خاصی (مانند انجیر یا انجیر مقدس) مقدس هستند و تخریب آن‌ها به‌عنوان

نوعی بی‌نظمی کیهانی تلقی می‌شود. در بودیسم، اصل آهیمسا (عدم آسیب) مرز انسان و غیرانسان را محو می‌کند و گیاهان وارد حوزه ملاحظات اخلاقی می‌شوند. Noss این موارد را نه به‌عنوان فولکلور، بلکه به‌عنوان سیستم‌های فکری منسجم توضیح می‌دهد. در ادیان ابراهیمی، همان‌طور که وی تحلیل می‌کند، مفهوم «مراقبت» یا «امانت‌داری» نقش کلیدی ایفا می‌کند. انسان مالک طبیعت نیست، او مدیر موقت آن است. این تفاوت زبانی کوچک پیامدهای عمده‌ای دارد. وقتی طبیعت یک امانت است، جنگل‌زدایی، تخریب مراتع یا انقراض گیاهان بومی دیگر فقط، خطاهای مدیریتی نیستند، بلکه نقض وظایف اخلاقی - دینی هستند. چنین چهارچوبی را می‌توان به راحتی به سیاست‌هایی برای حفاظت از منابع گیاهی تبدیل کرد. یکی دیگر از دستاوردهای مهم کتاب Noss، مشروعیت بخشی فرهنگی به حفاظت است. او نشان می‌دهد، حفاظت از طبیعت یک امر وارداتی مدرن از غرب نیست، بلکه ریشه در سنت‌های مختلف مذهبی دارد. این امر برای جوامعی که دین هنوز منبع معنا و عمل اجتماعی است، بسیار مهم است. وقتی حفاظت از گیاهان در ارتباط با باورهای مذهبی درک شود، مشارکت محلی افزایش می‌یابد و حفاظت از آن فراتر از یک شکل تجویزی می‌رود.

مشارکت محلی، به‌ویژه در میان جوامع مسیحی، نقش مهمی در حفاظت از گیاهان و منابع محیط‌زیستی ایفا می‌کند. Allen (2018) در تانزانیا نشان داد، اکثریت شرکت‌کنندگان در مراسم کلیسایی بر این باورند که خداوند انسان را به مراقبت از محیط‌زیست فراخوانده است، از این رو، کلیساها با مشارکت در فعالیت‌هایی نظیر کاشت درخت و ایفای نقش به‌عنوان بستری برای آموزش‌های زیست‌محیطی، سهم فعالی در حفاظت طبیعت دارند. با این حال، موفقیت اجرای این برنامه‌ها تا حد زیادی به میزان تمایل و همراهی کشیشان و نیز حفظ روابط مثبت و سازنده میان سازمان‌های حفاظتی و رهبران کلیسا وابسته است. (Mariki, 2013) تأکید می‌کند، مشارکت واقعی جوامع محلی و توزیع عادلانه منافع حاصل از برنامه‌های حفاظتی، از عوامل کلیدی در شکل‌گیری نگرش جوامع نسبت به اقدامات حفاظتی به‌شمار می‌آیند. (Brush و Orlove 1996) نیز با اشاره به تحول برنامه‌های حفاظتی به سوی رویکردهای مبتنی بر اکوسیستم با مشارکت فعال جمعیت‌های محلی، نقش انسان‌شناسی را در مستندسازی دانش بومی، تجربه‌های محلی و شیوه‌های سنتی مدیریت منابع برجسته می‌سازند. اخلاق زیست‌محیطی اسلامی معاصر، به‌ویژه از طریق پژوهش‌های سیدحسین نصر، پاسخی معنوی به بحران زیست‌محیطی مدرن ارائه می‌دهد. نصر استدلال می‌کند، تخریب محیط‌زیست ناشی از بحران معنوی بشریت و قطع ارتباط با امر مقدس است و از الگوهای سکولار و انسان‌محور غربی انتقاد می‌کند، این الگوها طبیعت را عینی می‌کنند (Murad, 2012). فلسفه زیست‌محیطی او بر دو پروژه اصلی تقدس‌زدایی از طبیعت و شفاف‌سازی مفهوم

خلافت از طریق انسان کامل متمرکز است (Nugraha & Naupal, 2019).

رویکرد نصر تأکید می‌کند، انسان‌ها و طبیعت روابط انسان‌جهانی - انسانی عمیقی مبتنی بر توحید، اعتماد و پیوندهای هستی‌شناختی دارند (Nugraha & Naupal, 2019). او طرفدار این است که همه موجودات طبیعی را به‌عنوان نشانه‌های خدا در نظر بگیریم و انسان‌ها را ملزم می‌کند که معنویت خود را برای درک جامع از طبیعت افزایش دهند (Quadir, 2013؛ Nugraha & Naupal, 2019). این راه‌حل شامل بازگرداندن هماهنگی در طبیعت درونی بشریت برای دستیابی به هماهنگی محیطی بیرونی است که مستلزم بازگشت به میراث فکری و صوفیانه سنتی اسلامی است (Quadir, 2013؛ Murad, 2012).

پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهند، قداست‌بخشی به فضاهای طبیعی در چهارچوب باورهای دینی و فرهنگی، سازوکاری کلیدی برای حفاظت از تنوع زیستی در جوامع مختلف است. مناظر، بیسه‌زارها و گونه‌های مقدس بازتاب‌دهنده پیوندهای عمیق تاریخی و عاطفی میان انسان و طبیعت هستند و ابزارهای قدرتمندی را برای حفاظت فراهم می‌آورند که فراتر از ملاحظات فقط اقتصادی عمل می‌کنند (Kala, 2017).

جوامع محلی با بهره‌گیری از دانش بوم‌شناختی سنتی و شیوه‌های عرفی مدیریت محیط‌زیست، منابع طبیعی را به‌صورت پایدار مدیریت می‌کنند، به‌گونه‌ای که راهبردهای مدیریتی آن‌ها بسته به نیازها و کارکردهای دینی - فرهنگی یا بهره‌بردارانه متفاوت است (Bhatta, 2003؛ Oka, 2018). در کشور غنا، باورهای سنتی، تابوها و آیین‌های مذهبی در طول تاریخ نقشی اساسی در مدیریت منابع طبیعی و حفاظت از تنوع زیستی ایفا کرده‌اند (Sarfo-Mensah & Oduro, 2007). نقش فرهنگ‌ها و باورهای بومی در مناطق چین با مقالات متعددی تشریح شده است (Xu & Jiang, 2000؛ Zhang, 2000؛ Yu et al., 1985؛ Li et al., 1985؛ Xie et al., 2000؛ Pei & Luo, 2000؛ 1996). با این حال، تداوم و پایداری این شیوه‌های سنتی حفاظت با تهدیدهای جدی ناشی از دگرگونی‌های سریع در نظام‌های اعتقادی و عوامل اجتماعی - اقتصادی روبه‌روست، به‌طوری‌که فروپاشی باورهای سنتی مهم‌ترین چالش در حفظ و استمرار این رویکردهای آزموده‌شده و کارآمد حفاظتی به‌شمار می‌آید (Sarfo-Mensah & Oduro, 2007).

مروری بر تاریخچه تقدس و احترام به گیاهان

نخستین اقدامات در طراحی ذخیره‌گاه‌های طبیعی و پارک‌های ملی در اروپا و آمریکا طی قرن نوزدهم انجام شد. بر این اساس فعالیت‌های حفاظتی با رویکردی اخلاق‌مدارانه در بهره‌برداری از طبیعت آغاز شد، چراکه تعدادی از گونه‌ها به دلیل بهره‌برداری شدید منقرض شده بودند. با افزایش آگاهی‌های بوم‌شناختی و

محیط‌زیستی، دانشمندان در دانشگاه‌های سراسر جهان به پژوهش‌های حفاظتی اقدام کردند. علم زیست‌شناسی حفاظت در پاسخ به کاهش چشمگیر تنوع زیستی در سراسر جهان و برای جلوگیری و ترمیم این وضعیت پدید آمد. همه این تحولات نشانگر توجه انسان به طبیعت و ارزش‌های آن و حفاظت از آن با رویکرد طبیعت‌محور یا انسان‌محور بوده که همگی ریشه در درک انسان از ارزش‌های طبیعت داشته است و بر این نکته تأکید می‌نماید که بشر و بقای او همواره در کنار زندگی مسالمت‌آمیز با طبیعت تأمین می‌شود.

انسان از دیرباز تاکنون زندگی خود را با استفاده از گیاهان مختلف در برابر انواع بیماری‌ها ایمن کرده است، این موضوع از دلایل احترام بشر به گیاهان بوده است (Sharma, 1997). بخش‌های مختلف گیاهان از دوران باستان تا دوران مدرن توسط انسان به‌عنوان منبع دارو استفاده شده است (Mehra؛ Kumaran & Citarasu, 2015؛ Asase et al., 2014؛ Vartak & Gadgil, 1973؛ et al., 2005). شواهد به‌دست‌آمده از جوامع باستانی نشانگر پیوند عمیق بشر با گیاهان پیرامونش است، این پیوند در بسیاری از مناطق دنیا منجر به ایجاد نوعی قداست و احترام در برابر گیاهان اطراف او شده است، به‌شکلی که درختان را در بسیاری از مناطق دنیا دارای تأثیرات الهی دانسته و در مراسمی مانند ازدواج و تشریفات مذهبی به کار گرفته‌اند (Robinson & Cush, 1997). گیاه مقدس، گیاه زندگی و گیاه کیهانی، به‌عنوان سرچشمه حیات از کهن‌ترین باورهای انسان بوده و نماد نگاهبانی خداوند از آفرینش زمینی و رمزی از جاودانگی پنداشته شده است (گیرشمن، ۱۳۶۸). گل لوتوس یا نیلوفر آبی (*Nelumbo nucifera*) در اکثر کشورهای آسیایی و هنر مشرق‌زمین به‌صورت نماد و سمبل شناخته شده است (هینلز، ۱۳۸۸). در اوستا به درختان مقدسی اشاره شده است که در کنار چشمه‌ها می‌رویند و بر آن‌ها نگاهبانانی گمارده شده است (گیرشمن، ۱۳۶۸). درختان مقدس ایران بسیار متنوع بودند و انواعی چون چنار (*Platanus orientalis*)، سرو (*Cupressus semper-virens*)، بید (*Salix*)، افرا (*Acer*) و گز (*Tamarix*) در نقاط کویری و توت (*Morus*)، سدر (*Zizyphus Spina-Christi*) و انجیر (*Ficus carica & Ficus morus*) در کوهستان را دربرمی‌گرفته‌اند. وجود انار (*Punica granatum*)، انجیر و انگور (*Vitis vinifera*) در حیاط‌های انسانی دارد. این درختان میوه‌هایی پرده دارند که نشانه‌ای از باروری و فراوانی است. رنگ آتشین و شکل گل انار به سرخی و شعاع‌های نور خورشید و مهر نسبت داده می‌شود. به‌علاوه انار، انگور و انجیر میوه‌هایی هستند که به روایت قرآن کریم در بهشت وجود دارند و در فرهنگ اسلامی نیز از جایگاه مهمی برخوردارند، همچنین در نقوش و تزئینات ایرانی و اسلامی نیز بسیار به چشم می‌خورند (جوادی، ۱۳۹۲). مردمان پارس همواره درخت چنار را گرمی می‌داشتند. در دربار پادشاهان ایران باستان، درخت چنار زرین آراسته به گوه‌های گرانبها به همراه تاک انگور زرین در اتاق خواب شاه قرار داده می‌شده است. گیاهان مقدسی چون چنار امامزاده صالح تجریش، چنار کهن سال نیاسر کاشان، سرو برقو، سرو مهریز و سرو کاشمر از جمله گیاهانی هستند که با آیین‌های

مقدس همراه شده‌اند. در فرهنگ اساطیری ایران، درخت سدر را نماد آناهیتا (الهه آب در ایران باستان) دانسته‌اند و پرستشگاه ناهید را در همدان با چوب این درخت ساخته‌اند (باستانی‌پاریزی، ۱۳۵۷). این درختان در مناطق جغرافیایی ایران، تنوع داشته‌اند و در کنار آرامستان‌ها، زیارتگاه‌ها و معابد کشت می‌شدند. درخت ازدار (*Zelkova carpinifolia*) در مازندران به‌عنوان یک گیاه مقدس در اطراف مکان‌های مقدس و آرامستان‌ها کاشته می‌شود. در واقع، این درختان مقدس را در کنار چشمه‌ها یا رودخانه‌ها می‌کاشتند، مردم در اطراف آن‌ها گرد می‌آمدند و آیین‌هایی را برپا می‌داشتند. در حال حاضر، برخی از این مکان‌ها مورد توجه پیروان ادیان مختلف چون زردشتی، مسیحیت و اسلام است که در روزهای خاصی از سال شمسی به زیارت آن‌ها می‌روند. زیارتگاه‌های پیرسزدر یزد و قره‌کلیسا در آذربایجان از این جمله هستند (جوادی، ۱۳۹۲).

در گوشه و کنار ایران آیین‌های باران‌خواهی و گرامی‌داشت آب و گیاه به شکل‌های گوناگون برپا می‌شده است. نیایش در پای درختان کهن سال و چشمه‌های مقدس و توسل جستن به آنان برای باروری انسان، گیاه، دام و حاصلخیزی و سرسبزی کشت‌زارها در جامعه کشاورزی و دامداری کهن اهمیتی ویژه داشته است. ایرانیان از دیرباز، هنگام تولد نوزاد درختانی چون کاج، سرو و مورد می‌کاشته و مانند فرزند از آن‌ها مراقبت می‌نموده‌اند. خرما و انگور در ایران هخامنشی، نماد باروری و زندگی بودند و گیاهان طویل‌العمر مثل چنار و سرو تقدیس می‌شدند. سرو کاشمر یادگار زردشت شمرده می‌شده است (طاهری و سلطان مرادی، ۱۳۹۲). در لرستان قطع درخت در حکم قتل نفس شمرده می‌شد، چراکه براساس باور مردمان آن دیار جان درختان با جان سایر جانداران پیوند دارد (اسدیان و همکاران، ۱۳۵۸). در فلسطین درختان به دلیل برکت مهم هستند. در شرق آفریقا درختان بزرگ و انبوه راهی برای سهولت عروج دعا به آسمان شمرده می‌شوند. در انگلستان نیز از دیرباز درختان نزدیک به چاه‌های مقدس مورد احترام بوده‌اند. در شمال فلسطین اشغالی، در مقبره‌ای که به شعیب نبی منسوب است، درخت کناری وجود دارد که از گذشته محل ملاقات زائران بوده است و به مرور زمان به محلی برای برپایی نماز مبدل شده که به درخت مبارک و درخت شعیب نبی مشهور است (Dafni et al., 2006). انگور، زیتون (*Olea europaea*)، خرما (*Foenix dactylifera*)، انجیر، انار و بادام (*Amygdalus prunus*) از میوه‌های اصلی کتاب‌های مقدس به‌شمار می‌روند. انگور ۹۰ بار و زیتون ۶۶ بار در سه کتاب مقدس قرآن، انجیل و تورات ذکر شده‌اند. زیتون، در بازه زمانی ۱۶۰۰ تا ۳۰۰۰ سال قبل میلاد به مصر معرفی شده، از دیرباز در سوریه و سرزمین مقدس وجود داشته، نمادی از صلح، ثروت و باروری بوده و استفاده از روغن آن در مراسم تقدیس مرسوم بوده است. درخت زیتون از اهمیت فرهنگی و مذهبی عمیقی برخوردار است و به‌عنوان نمادی مقدس مرتبط با الهه آتنا عمل می‌کند و به‌طور برجسته در متون کتاب مقدس و ادبیات باستانی نمایان است (Rhizo-Kaniewski et al., 2012; poulou, 2007). در یونان، درختان زیتون به‌عنوان یادبود میراث زنده، که برخی از آن‌ها به هزاره‌ها قبل برمی‌گردند، در مناطقی از جمله بلوونز، کرت و آتیکا یافت می‌شوند (Koniditsiotis, 2020). این درختان

باستانی، میراث طبیعی و فرهنگی را در خود جای داده‌اند و با ویژگی‌های ریخت‌شناسی قابل توجه و مهم تاریخی خود، اسطوره‌شناسی، مذهب و سنت‌های عامیانه را درهم می‌آمیزند (Koniditsiotis, 2020). فرایند اهلی‌سازی، پیروزی کشاورزی بشریت را نشان می‌دهد و کشت زیتون وحشی را به سنگ بنای تمدن مدیترانه‌ای تبدیل می‌کند. در نقش‌های برجسته به‌جامانده از آشوریان (۱۷۵۰ سال قبل میلاد) از دیرباز درختان انجیر به‌عنوان درختان شر و نیکی در داستان پیدایش آدم و حوا به تصویر کشیده می‌شده است. انار به‌طور گسترده در نمادنگاری‌های یهودیان، سکه‌های باستانی و نمادهای مسیحیت رنسانس استفاده شده است. بادام ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح وارد سرزمین مقدس شد و در داستان موسی و هارون به شکوفایی آن اشاره شده است (Janick, 2007). در اساطیر مصری درخت افاقیایی با نام سوسیس (*Kigelia africana*) مشهور به نماد مرگ و زندگی، زادگاه خدای ایزیس (الهه طبیعت) بوده است (طاهری و سلطان مرادی، ۱۳۹۲).

رویشگاه‌های مقدس نمادی از احترام به طبیعت

اجداد ما براساس دانش خود از گیاهان به‌عنوان منبع دارویی استفاده کرده و زندگی خود را با طبیعت عجین ساخته‌اند (Bajpai et al., 2016). در آفریقای جنوبی (غرب آفریقا و برزیل) طبق مذهب کندومیل استفاده از گیاهان با اهداف دارویی و معنوی (مانند دفع شر، بیماری‌ها و شیاطین) رایج بوده است (Xie et al., 2000). در نیجریه برگ یونجه که با الهه اریکسا (Orixa) مرتبط است، در درمان بیماری‌های روحی و جسمی به کار می‌رود (Durodola, 1986). از اوپاراسلام (*Cyperus rotundus*) نوعی پودر جادویی نیروزا تهیه می‌شود. ترکیب چند گونه گیاه فلفل (*Peperomia pellcida*) را برای حمام معنوی در آیین‌های مقدس استفاده می‌کنند (Xie et al., 2000). در بسیاری از جوامع آفریقای برداشت برخی از گونه‌ها طبق قوانین سنتی ممنوع است (Mgumia & Oba, 2003). به‌عنوان مثال چونیاترا و بولبو (*Bolbo spp. & Panthera pardus*) از گیاهان توتمی (سمبل موردپرستش) به‌شمار می‌روند و در مراسم مذهبی استفاده می‌شوند. گیاه کاپوک (*Ceiba pentandra*) سمبل قدرت و حفاظت از رؤسای قبیله، گیاه دراسانا (*Dracaena deisteliana*) نماد صلح و پایداری و انجیر وحشی معمولی (*Ficus thoningii*) در مراسم مذهبی در کامرون استفاده می‌شوند (Dey & Dev, 2011). نیاکان ما خدا و الهه‌های مختلف را برای حفظ و نگهداری خود با گیاهان مختلف پیوند می‌دادند و به‌عنوان گیاهان مقدس نام‌گذاری می‌کردند. این اعتقادات کهن رابطه انسان را با گیاهان نشان می‌دهد که به دلیل خصوصیات ارزشمند خود در حفظ گونه‌های گیاهی مفید هستند. هند ریشه‌های عمیق و سنتی در احترام به گیاهان دارد که پایه و اساس اقدامات محافظت از گیاهان را فراهم می‌کند (Gadgil, 1987; Gadgil & Vartak, 1976). ایالت اوتارپرادش (Uttar Pradesh) که از پرجمعیت‌ترین ایالات هند و گهواره واقعی تمدن دره سند (Indus) به حساب می‌آید، دارای مردمی بسیار مذهبی است و گیاهان این مکان از نقش و اهمیت ویژه‌ای در آیین‌های مذهبی برخوردار هستند (Agarwal, 2014).

باغ‌های مقدس مخزنی غنی از تنوع زیستی را فراهم آورده‌اند (Verran, 1998). اعتقاد بر این است که قدمت جنگل‌های بکر مقدس به هزاران سال قبل بازمی‌گردد (Truyen et al., 2015). جنگل‌های مقدس در سراسر جهان به دلایل معنوی حفظ می‌شوند و آسیب‌رساندن به آن‌ها طبق سنت ممنوع است، براساس اعتقادات بومیان هرگونه تغییر در جنگل اعم از قطع درخت، شکار حیوانات و سایر اشکال استخراج منابع به عواقب منفی برای بهره‌برداران منجر خواهد شد (Gadgil & Vartak, 1976؛ Barre et al., 2009؛ Chandrakanth et al., 1990). در باور ساکنان محلی همه اشکال پوشش گیاهی در این باغ‌ها تحت حمایت خدای حاکم آن زیستگاه قرار داشته و حذف حتی یک شاخه از آن تابو تلقی می‌شده است (Verran, 1998). در سیرالئون باغ‌های مقدس به‌عنوان منبع گیاهان دارویی، محلی برای آشنایی با گیاهان دارویی، معالجه سنتی و مناسک معنوی استفاده می‌شوند که دسترسی به آن‌ها با مجوز مسئولان حفاظت آن‌ها امکان‌پذیر است (Lebbie & Guries, 1995). تکه‌های باقی‌مانده از یک جنگل خشک‌بوم در شمال زیمبابوه (Byers et al., 2001)، حفاظت از جنگل‌های مقدس موزامبیک براساس قوانین عرفی اجتماعی و فرهنگی (Voeks, 1990) و حفاظت از جنگل مپانگا (Mpanga) در نزدیکی کامپالا (Kampala) با عنوان اثر حیات‌بخش (Hamilton et al., 2016) نمادهایی از موفقیت این شیوه سنتی هستند. بخش‌های جنگلی کایا (Kaya) در سواحل کنیا دارای تنوع گیاهی بالایی بوده و دربرگیرنده گونه‌های متعدد در معرض خطر است. این جنگل‌ها در گذشته پناهگاه روستاییان در برابر تعقیب و خطر دشمنان بوده که سبب ایجاد احترام در بین مردم محلی شده است. به‌علاوه این مکان‌ها جایگاهی برای دفن بزرگان قبایل نیز به‌شمار می‌روند (Ngece, 2003). جنگل‌های مقدس در اتیوپی نیز قطعاتی از آخرین باقی‌مانده‌های جنگل‌های آفریقایی گرمسیری را محافظت می‌کنند (Aerts et al., 2006). جنگل‌های مقدس در سواحل جنوب غربی هند نیز تنها بقایای زیستگاه جنگلی همیشه‌سبز هستند (Ramanujam & Praveen Kumar, 2003؛ Ramanujam et al., 2001؛ Mani & Parthasarathy, 2005). گات غربی هند (West-ern Ghats) نیز تعداد بسیار زیادی از جنگل‌های مقدس را در خود جای داده است (Kushalappa & Bhagwat, 2001) و در سطح جهانی نیز به‌عنوان «کانون بحرانی و متنوع از منظر تنوع زیستی» شناخته می‌شود (Myers et al., 2000). جنگل‌های مقدس در مناطق ساحلی کارناتاکیا (هند) کانونی برای حفاظت از تالاب‌های حاوی گونه‌های در معرض خطر مانند جوز هندی (*Myristica fatua*) هستند (Chandran & Mesta, 2001). در کارناتاکیای جنوبی، در منطقه کوداگو (Kodagu) در گات غربی، جنگل‌های مقدس برای محافظت از گونه‌های درختی در معرض خطر (*Hopea ponga*, *Madhuca nerifolia* & *Syzygium seylanicum*) ایجاد شده‌اند (Bhagwat et al., 2005). دره

گیاهان مقدس در ایران و جهان

کاتماندو در نیپال حدود ۴۰ جنگل مقدس دارد (NBAP, 2001) که حفاظت از آن‌ها در مناطق مرتفع، تأثیرات مثبتی بر حفاظت از خاک و ریزگردها دارد (Acharya, 2003). مسلمانان بخش شمالی فلسطین اشغالی از برخی گیاهان مقدس در قبرستان‌ها برای دفع ارواح استفاده می‌کنند (Dafni et al., 2006).

تقدس گیاهان در سرزمین ایران پیشینه‌ای طولانی و تاریخی دارد. کوروش، پادشاه ایران، باغ ایرانی یا همان پردیس را برپا داشته است. در فرهنگ پارسی یکی از صفات شاهان، باغبان خوب بوده است (سیروس، ۱۳۹۲). به نظر می‌رسد اهمیت اساطیری و تقدس گیاه و درخت در میان ایرانیان، ریشه در داستان آفرینش نخستین پدر و مادر بشر (مشی و مشیانه) داشته باشد که در ابتدا به شکل گیاهی پیوسته به هم روییدند (Acharya, 2003). همچنین درخت از جنبه زندگی‌بخش بودن و باروری نیز مورد تقدیس است. به‌طورکلی اعتقادات دینی بر باورهای مردم باستان تأثیر بسزایی داشته و موجب تقدس شمردن گیاهان شده است.

ظهور نیلوفر از آب‌های عاری از هرگونه آلودگی، نشانه خلوص، پاک‌ی و نیروی بالقوه بوده است. به‌علاوه گل نیلوفر که در سپیده‌دم باز و در هنگام غروب بسته می‌شود، به خورشید شباهت دارد، همچنین مظهر همه روشنگری‌ها، آفرینش، تجدید حیات و بی‌مرگی است (بهمنی، ۱۳۸۹). این گل سمبل کامیابی، قدرت حاصلخیزی زمین، صلح جهانی، زیبایی، عشق، ریاضت و عبادت نیز هست (مبینی و شافعی، ۱۳۹۴). ریشه نیلوفر به آیین مهر یا میتراپیسم ارتباط دارد (طباغیان و حبیب، ۱۳۸۸). مطابق روایات در ایران باستان، زردشت درخت سرو را از بهشت آورده و در کنار آتشکده کاشته است (آموزگار، ۱۳۸۹). درخت سرو نمادی از حیات در ایران و نشانه زندگی دائمی و سرسبزی است (دادور و منصور، ۱۳۸۵). نیلوفر، گل خورشید و سرو درخت خورشید است. در فرم هندسی سرو، که مثلثی شکل است، می‌توان سیر عبور را از زمین به سوی تعالی استنتاج نمود (برومند، ۱۳۸۱). در ایران باستان درخت خرما مقدس شمرده شده است، زیرا میوه‌های آن جنبه باروری داشته و در زمان هخامنشی و ساسانی به درخت زندگی معروف بوده است (اتینگهاوزن و یارشاطر، ۱۳۷۹). درخت زیتون نیز در تمدن‌های عبری، مسیحی و ادیان اسلامی درختی با برکت بوده و در همه تمدن‌های اطراف دریای مدیترانه نقش بنیادی داشته است. نماد صلح زیتون بسیار باستانی است. در یونان باستان، زیتون درخت مقدس آتن و هدیه‌ای از الهه آتنا و نمادی از جلال و جاودانگی ابدی بوده که از شهر و ساکنان آن محافظت می‌کرده است (Baumann, 1996). زیتون با آیین‌های مهم مسیحی پیوند خورده است. این گیاه، همچنین گندم (*Triticum*) و انگور از گیاهان شکرگزار محسوب می‌شود. در اسلام، درخت زیتون محور جهان و سمبل پیامبر اکرم (ص) قلمداد می‌شود (Leb- bie & Guries, 1995). درخت بلوط (*Quercus*) نیز نماد قدرت و پیروزی برای امپراتورانی است که در فتح سرزمین‌ها پیروز می‌شدند. بلوط درختی تنومند و دیرزی است که انسان‌های نخستین، عهد و پیمان‌ها را در زیر آن می‌بستند. ریشه تقدس درخت بلوط در اروپا و اسکاندیناوی نیز دیده شده است و اشارات بسیاری در کتاب مقدس در باب بلوط وجود

دارد. در مراسم عروسی رومیان باستان، مردم شاخه‌های بلوط حمل می‌کردند تا تضمین بخش پیوندی بارور باشند (گیرشمن، ۱۳۶۸). انار نماد گیاهی آنهایتا (الهه آب و باروری) است (چهری، ۱۳۸۶) و دانه‌های فراوان آن نماد برابری و رحمت شناخته شده است (احمدی و شکفته، ۱۳۹۱). انار در دوره ساسانی همواره مقدس بوده و در آیین مذهبی کاربرد داشته و بردانگی آن نماد باروری آنهایتا بوده است (خالدیان، ۱۳۸۷). به‌علاوه نمادی تزیینی در هنر شرق است. میوه انار، در داخل برگ درخت نخل از نمادها و اختصاصات معماری و هنر دوره ساسانی است. کنگر (*Cirsium vulgare*) با برگ‌های بزرگ با لبه‌های دندانه‌دار نماد سرزندگی بوده است (سلطانزاده، ۱۳۷۵). انگور نیز در آیین میتراپیسم ایران باستان مقدس بوده و نماد برکت محسوب می‌شده است. در اساطیر و افسانه‌های کهن ایرانی، انگور از خون گاوی که در حمله اهریمن کشته شده، پدید آمده است (واشقانی فراهانی، ۱۳۸۹). هر دو نوع وحشی (*Vitis vinifera*) و زراعی انگور (*Vitis sylvestris*) که در کتاب‌های مقدس عبری ذکر شده، در نمادنگاری‌های طاق و طاقچه‌های مصر و بین‌النهرین باستان وجود داشته است (Janick, 2007). همچنین در اساطیر ایران، نماد باروری و فراوانی و دارای نیروی مقدس جاودانه نیز بوده است (ندیم، ۱۳۸۶). کشور هند اهمیت فراوانی برای گیاهان باستانی قائل است. در هند ۱۴۰۰۰ بیشه مقدس به‌عنوان اقامتگاه خدایان توسط جوامع محلی محافظت می‌شوند (Sureshbabu et al., 2019). شاخه‌های پیپال (*F. religiosa*)، بار (*Ficus bengalensis*)، دومری (*F. glomerate*)، بالاپو (*Rhus succedanea*) و چپوری (*Bas-sia butyric*) معمولاً توسط هندوها در مراسم آیینی استفاده می‌شوند (Sen, 2016). کهور ایرانی (*Prosopis cineraria* L.) دارای اهمیت اساطیری است (Rani et al., 2013). نیلوفر هندی (*Nelumbo nucifera Gaertn*) یا نیلوفر آبی مقدس، الهه هند و الهه ثروت و سعادت است و در جشنواره دیوالی و سایر مناسبت‌های مذهبی استفاده می‌شود (Sureshbabu et al., 2019). درخت نیم (*Azadiracta indica*) به‌عنوان یک داروخانه مشهور، اهمیت بوم‌شناختی فراوانی دارد (Kumar et al., 2013). گیاه بل در هند مقدس شمرده می‌شود (Pandey & Pandey, 2016) و دارای ارزش بوم‌شناختی است، در هندوستان زمین‌های بایر با کشت این گیاه، مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند، از این رو به پیشرفت کشاورزی و اقتصاد نیز کمک می‌کند (Soni, 2017). میوه نارگیل (*Cocos nucifera*) نمادی از باروری و سعادت محسوب می‌شود. درخت بارگاد (*Ficus benghalensis*) که به انجیر هندی یا بنگال نیز شهرت دارد، نمادی از زندگی و باروری است و به همین دلیل توسط کسانی که فرزند ندارند، مورد احترام است. به‌علاوه در پایداری اکولوژیک زیستگاه‌ها نقش مهمی ایفا می‌کند (Kumar et al., 2013). همچنین به‌عنوان درخت ملی هند در نظر گرفته شده است. درخت بارگاد اغلب در اطراف معابد و مکان‌های مهم مذهبی کاشته می‌شود، از این بردن این درخت گناه است و از شاخه‌های خشک آن برای تولید آتش مقدس استفاده می‌شود (Sahu et al., 2013). کاشت درخت پیپال در کنار رودخانه، فرسایش خاک را کنترل می‌کند. این درخت همچنین شرایط محیطی مانند رطوبت، نور، دما و میزان مواد مغذی خاک را در زیر

تاج پوشش خود افزایش می‌دهد (Sahu et al., 2013). درخت انبه (*Mangifera indica*) از لحاظ بوم‌شناختی اهمیت زیادی دارد و پناهگاه و زیستگاه بسیاری از پرندگان و حیوانات است. فرسایش خاک را کاهش و بهره‌وری آن را افزایش می‌دهد (Sahu et al., 2013). در اساطیر هندو اعتقاد بر این است که احترام به درخت موز باعث سعادت و کامیابی در خانواده خواهد شد (Pandey & Pandey, 2016). درخت موز نماد پرهیزگاری و عطای زندگی شاد و آرام است (Rani et al., 2013). درخت کادامب (*Neolamarckia cadamba*) در هند، درخت مقدس به‌عنوان الهه کریشناست و به احیای جنگل کمک می‌کند، همچنین برای احیای خاک استفاده می‌شود. برگ‌های این درخت بعد از ریزش باعث بهبود خواص فیزیکی شیمیایی خاک می‌شود (Mir et al., 2018). آملا (*Phyllanthus emblica*) اولین درختی است که مطابق اساطیر هند در جهان ایجاد شده است (Mirunalini & Krishnaveni, 2010). آملا نه تنها منبع دارو و مواد مغذی است، بلکه برای کشاورزان دارای زمین‌های حاشیه‌ای بسیار مفید است. به‌طور سنتی، آملا یک محصول جنگلی یا خانگی بوده است و طی چند دهه اخیر در زمین‌های بیابانی، گسترش بی‌سابقه‌ای داشته است. این امر منجر به استفاده بهینه از منابع، درآمد بهتر کشاورزان، امنیت غذایی همراه با افزایش اشتغال و توان بخشی زمین‌های بیابانی شده است (Sharma, 2010). گیاه مرغ (*Cynodon dactylon*) برای هندوها، به‌عنوان پروردگار گانش است که گفته می‌شود همه موانع موجود را در زندگی برطرف می‌کند و آب گیاه کامل آن به‌عنوان پادزهر در برابر نیش مار کبرا مؤثر است (Sahu et al., 2013). استنشاق دود فلفل قرمز (*Capsicum annum*) ارواح شیطانی را دور می‌کند. مردم محلی از ترکیب پودر آن با روغن خردل برای درمان محل گازگرفتگی سگ استفاده می‌کنند (Sharma, 1997). درخت کریسمس (*Araucaria araucana*) درخت مقدس دین مسیح است و در جشن کریسمس استفاده می‌شود. بامبو (*Bamboo*) سمبل دوستی در هند است. در مراسم فرخنده روز ازدواج در هندوستان استفاده می‌شود. پودر زردچوبه (*Curcuma domestica*) نیز در مراسم روز ازدواج استفاده می‌شود. رودراکشا (چشم شیوا *Elaeocarpus ganitrus*) دانه‌ای است که به‌طور سنتی به‌عنوان مهره‌های دعا در هندوئیسم مورد استفاده قرار می‌گیرد. رودراکشا با پروردگار شیوا مرتبط است. این گیاه با خواص الکترومغناطیسی خود در کنترل فشارخون و از بین بردن حرارت اضافی بدن مفید است (Sureshbabu et al., 2019). مردم بودایی در چین و کره جینکو (*Ginkgo biloba*) را عبادت می‌کنند و آن را به‌عنوان درخت معبد می‌کارند. در آفریقا عناب (*Ziziphus zizyphus*) برای دفع ارواح شیطانی استفاده می‌شود. میوه‌های درخت کولا (*Cola acuminat*) در مراسم سنتی کاربرد دارند. درخت عود (*Canarium schweinfurthii*) به‌عنوان میوه خوراکی و برای دفع ارواح شیطانی استفاده می‌شود (Burkill, 1997؛ Asase et al., 2005). بائویاب (*Adansonia spp.*) یک گیاه مقدس در ماداگاسکار به حساب می‌آید. سرخدار (*Taxus baccata*) نزد قبایل اولیه سلتییک (*Celtic*) و نوردیک (Nordic) در اروپا مقدس است. آن‌ها معتقدند، این گیاه جاودانه و سمبل زندگی ابدی است (Higgins-Zogib et al., 2005). بسیاری از گیاهان در معرض تهدید

در کشور هند به جنگل‌های مقدس محدود شده‌اند که بقایای پوشش گیاهی کلیماکس هستند (Khan et al., 2024). منطقه‌ای در جنوب غربی چین (Xishuangbanna) مورد احترام بوداییان بوده است که ارتباط نزدیکی با تنوع زیستی دارد (Hongmao et al., 2002) و این حرمت توانسته است موجبات حفاظت گونه‌های بسیاری را فراهم آورد (Yadav et al., 2010). کاشت برخی از گیاهان که از ملزومات ایجاد یک معبد به‌شمار می‌رود، سبب شده است که باغ‌های معابد، مشابه باغ‌های گیاه‌شناسی نقش مهمی در حفاظت از گیاهان داشته باشند. به طوری که بسیاری از گونه‌های کاشته شده در روستاها از باغ معابد ریشه گرفته‌اند (Zhang, 2000). در ژاپن نیز ۱۵ گونه درختی مطابق عقاید شینتو (آیین باستانی ژاپن) یا بودیسم از درختان آیینی به‌شمار می‌روند. درختانی مانند کاج سیاه ژاپنی (*Pinus thumbergi*) و کاج ژاپنی (*Pinus densiflora*) با اعتقاد به برخورداری از قدرت ویژه در دعوت خداوند از بهشت، از این جمله‌اند که در ورودی معابد و دیگر مکان‌های مقدس کاشته می‌شوند، یا شاخه‌های آن را با هدف دریافت نعمت و فراوانی در سال جدید بر در خانه‌ها آویزان می‌کنند. در تبت که در شمال غرب یونان واقع شده است، درختان کاج و سرو (*Cype-rus and Juniper*) کاملاً مقدس تلقی می‌شوند، آن چنان که معتقدند قطع آن‌ها عواقب منفی کارمایی به دنبال خواهد داشت (Xu, 1985). یکی از دلایل اهمیت و احترام به درختان، عمر طولانی آن‌ها بوده است، حضور درختان سرخ‌دار در کلیساهای شمال اروپا و درختان بائوباب (*Adansonia digitata*) در آفریقا (Virtanen, 2002) گواهی بر این مدعاست. درخت زبان‌گنجشک (*Fraxinus excelsior*) در عقاید ابتدایی کیهان‌شناسی انگلیسی و آلمانی، ستون مقدسی بوده که از قلمروهای جهان محافظت می‌کرده است. به‌عنوان مثال زبان‌گنجشک‌هایی که در حیاط کلیساهای ایرلند دیده می‌شوند، به دلیل عمر طولانی و جثه عظیم از دوران باستان مورد احترام بوده‌اند (Virtanen, 2002). در منطقه توسکانی در ایتالیا مرکز درخت بلوط (*Quercus ilex*) ۸۰۰ ساله‌ای وجود دارد که برای احترام به سنت فرانسیس (*Francis st.*) مقدس شمرده شده است و نذورات زیادی به آن آویزان می‌کنند (Frascaroli, 2013). ساکنین برخی روستاها در نیجریه معتقدند درختان تمر هندی (*Tamarindus indica*) محل زندگی ارواح هستند (Virtanen, 2002). بوته‌های خاردار گل سرخ (*Rosa spp.*) و زالزالک (*Crataegus monogyna*) دارای یک طنین قوی مقدس هستند (Evans & Pinchen, 2014) و در سایر کشورهای مدیترانه به سمبل توبه و تبدیل تعبیر شده‌اند (Punget et al., 2012). از درخت سیب (*Malus domestica*) همراه با گلابی (*Pyrus*) و آلوچه (*Prunus persica*) در انجیل با احترام یاد شده است (Ryder, 1974). بلوط (*Quercus spp.*) از دیگر درختان مقدس همیشه‌سبز است. بلوط مقدس (*Quercus ilex*) درخت بومی مدیترانه غربی است (Rivas Martínez & Gandullo, 1987).

بحث و نتیجه‌گیری

اماکن طبیعی مقدس می‌توانند شامل انواع کوه، جنگل، بیشه، رودخانه، دریاچه، تالاب، جزیره، چشمه و خیلی کوچک مثل یک درخت، یا خیلی بزرگ مثل یک رشته‌کوه باشند، وجود آن‌ها در اقصی نقاط دنیا توانسته

است به ایجاد گردشگری، زیارت و فعالیت‌های اقتصادی قابل توجهی منجر شود. این اماکن مقدس طبیعی تنوع و غنای زیستی ویژه‌ای دارند که به‌طور پیوسته در آسیا و آفریقا ثبت می‌شوند. در واقع نقش حفاظتی بالقوه مکان‌های مقدس به‌طور فزاینده‌ای تصدیق می‌شود. بسیاری از نویسندگان، آگاهانه پیوندهایی را بین حفاظت و مکان‌های مقدس برقرار کرده‌اند. در این موارد گروه‌های مذهبی غالباً حامی بوده‌اند، زیرا حفاظت، امنیت این مکان‌های مقدس را تضمین کرده و این در فلسفه ایمان جای گرفته است. قوانین سخت‌گیرانه حفاظتی به معیشت روستاییان و مردم بومی کمک کرده است. سازمان‌های معنوی باید بر اهمیت نظارت و مباشرت طبیعت تأکید داشته باشند که نتیجه عملی آن اقدام سازگار با توسعه حفاظت پایدار خواهد بود. در دنیای مادی محور امروزی جدایی میان دین و معنویت با محیط به‌سرعت در حال گسترش است، درحالی که مردم باید دوباره به دنیای طبیعی متصل شوند و در همه تزادها، رنگ‌ها و آداب و رسوم، حفاظت از مقدسات جهان طبیعی را عهده‌دار باشند (Virtanen, 2002). یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های محیط‌زیست تخریب طبیعت است، از این رو تدوین و تحلیل شیوه‌های مختلف برای رفع این چالش از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. تحلیل ریشه‌های تاریخی و ابعاد مختلف احترام انسان به طبیعت نقش کلیدی در کاهش این بحران دارد. نظریه‌های شاخص در اخلاق محیط‌زیست و حفاظت از گیاهان در دو گروه طبقه‌بندی می‌شوند. در رویکرد طبیعت‌محور، هر گونه بر سطح کره زمین منحصر به فرد است و پس از انقراض از گونه دیگر مشتق نمی‌شود. به تعبیری دیگر، هر گونه، در مقام مخلوق خداوند شایسته اکرام و بقاست، بنابراین، از منظر ارزش ذاتی، نمادی از قدرت بی‌بدیل خداوند و سزاوار حفاظت و تداوم نسل است. به علاوه، تفکر در عالم شگفت‌انگیز حیات، گوناگونی زیستی و درک قدرت خالق بی‌همتا یکی از ابعاد تکامل روحی و سیر به سوی معنویت است. بنابراین، در رویکرد طبیعت‌محور، که احترام به طبیعت را در همه اندیشه‌ها و برنامه‌های خود جای داده، نگرش دلسوزانه و متعهدانه به طبیعت، همزیستی مسالمت‌آمیز با حیات و مظاهر متنوع آن، حمایت از آن را پایه و مبنای زندگی در طبیعت می‌داند. رویکرد دیگر که به انسان‌محور شهرت دارد، ارزش ذاتی طبیعت و گیاهان را به‌واسطه اهمیت و کاربردی که برای انسان دارد، در نظر می‌گیرد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، بشر با رویکردهای مختلفی برای طبیعت احترام قائل بوده است. ابعاد دارویی، زیبایی‌شناختی و حیات‌بخشی گیاهان سبب بروز تقدس و احترام بشر برای گیاهان بوده است (محرابیان، ۱۳۹۲).

باغ‌های مقدس مکان آغازگر مراسم مذهبی جامعه است، محلی که ارزش‌های اجتماعی و سیاسی، اخلاق، اسرار و قوانین از آنجا به نسل جوان منتقل می‌شود. این مکان‌ها مهم‌ترین یادگارهای مذهبی و آیینی را در خود جای داده‌اند و اغلب محل دفن اجداد یا محل‌هایی هستند که افراد می‌توانند با اجداد خود ارتباط برقرار کنند. این باغ‌ها مکان‌هایی هستند که ارزش‌های اخلاقی را آموزش می‌دهند و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کنند (Amoah, 1998). یک پیشه مقدس به‌طور کلی نمونه‌ای عالی از تلاش جامعه خودمختار است که برای حفظ و مدیریت منابع بیولوژیکی (Shah, 2017) ایجاد شده است و می‌تواند به‌عنوان مرکز زیست‌محیطی مورد تشویق، تبلیغ و توسعه قرار گیرد. تکریم و پرستش درختان در اکثر

فرهنگ‌های بشری پایه و اساس قوی روانشناختی و اجتماعی دارد. ارزش‌های فرهنگی و کارکردهای نمادین که به جنگل‌ها نسبت داده می‌شوند، به همان اندازه اجتماعات و فرهنگ‌ها متنوع هستند. باغ‌های مقدس تکه‌هایی از پوشش گیاهی بکر و نزدیک به کلیماکس طبیعی درختان و گروه‌های مرتبط با ارگانسیم‌ها هستند که به‌عنوان بخشی از سنت فرهنگی محلی اداره می‌شوند (Resh- & Indulekha, 2016). باغ‌های مقدس را می‌توان به‌طور عادلانه به‌عنوان «ریه‌های» کشور توصیف کرد. بقعه‌های مقدس با زندگی فرهنگی و اقتصادی جوامع محلی پیوند ناگسستنی دارند. سنن قدیمی فرهنگی و مذهبی قشرهای مختلف مردم به حفظ و صیانت از این نقاط مهم تنوع زیستی، که گونه‌های گیاهی و جانوری نادر و در معرض خطر و نیز ارزش دارویی زیادی دارند، کمک کرده است. گونه‌های زیادی که در مناطق دیگر منقرض شده‌اند، در این بیشه‌ها به‌خوبی نگهداری می‌شوند (Ambu et al., 2020). در سرتاسر جهان، مناطق محافظت‌شده در مکان‌های طبیعی مقدس ایجاد شده است (McNeely et al., 2010). بسیاری از این سایت‌ها، اغلب قرن‌ها و گاه هزاره‌ها پیش از ایجاد مناطق حفاظت‌شده وجود داشته‌اند. شواهد و مدارکی در سراسر جهان وجود دارد که نشان می‌دهد، سرزمین‌هایی که طی قرن‌ها توسط صومعه‌ها اداره می‌شدند، با دقت بیشتری نسبت به مناطق اطراف آن حفظ شده‌اند (Mallarach, 2014). علاوه‌براین گیاهان و حیوانات مقدس از طریق معانی معنوی خود در توسعه جغرافیای مقدس و در حفظ «تنوع زیست فرهنگی» نقش ایفا کرده‌اند (Pungetti et al., 2012؛ Posey, 1999). اعتقاد بر این است که این جنگل‌ها دارای روح و روان، همچنین مکان زندگی ارواح هستند. مردم، با فروتنی به این مقدسات احترام می‌گذارند. جنگل معنوی منشأ تنوع زیستی گیاهان باارزش زیست‌محیطی، همچنین مرکز آسایش معنوی برای همه مردم است، جنگل معنوی میراث فرهنگی و اکولوژیکی ارزشمند منطقه است (Chandran & Mesta, 2001).

مرور باورها و آیین‌های کهن نشان می‌دهد، تقدس گیاهان، یکی از عمیق‌ترین جلوه‌های رابطه انسان با طبیعت در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف است. این تقدس، نه یک باور صرفاً نمادین، بلکه نوعی نظام اخلاقی و رفتاری در تعامل با محیط‌زیست بوده است. در جوامع سنتی، احترام به درختان، منع قطع بی‌رویه و نگهداری از باغ‌های مقدس، همه نشان‌دهنده وجود درک فرهنگی از مفهوم «حفاظت پایدار» پیش از شکل‌گیری علم بوم‌شناسی مدرن است.

در جهان امروز که تخریب زیست‌بوم‌ها و کاهش تنوع گیاهی به بحرانی جهانی بدل شده است، بازگشت به این ارزش‌های فرهنگی می‌تواند مسیر جدیدی برای مدیریت منابع طبیعی فراهم کند. ترکیب دانش بومی و الهام از آموزه‌های دینی با برنامه‌های علمی حفاظت، زمینه‌ساز رویکردی جامع و انسان‌محور در صیانت از پوشش‌های گیاهی است. از این رو، سیاست‌گذاران محیط‌زیست و پژوهشگران منابع طبیعی باید به دنبال احیای پیوند میان فرهنگ، دین و طبیعت باشند تا حفاظت از گیاهان نه فقط به‌عنوان وظیفه‌ای زیست‌محیطی، بلکه به‌عنوان مسئولیتی اخلاقی و معنوی مورد توجه قرار گیرد.

شواهد جهانی نشان می‌دهند، مناطقی که به مدت قرن‌ها تحت مدیریت

جوامع محلی و مذهبی بوده‌اند، اغلب با دقت بیشتری نسبت به مناطق حفاظت‌شده رسمی نگهداری شده‌اند. این امر بیانگر آن است که حفاظت معنوی و فرهنگی می‌تواند مکملی ارزشمند برای سیاست‌های حفاظتی مدرن باشد. جنگل‌ها، چشمه‌ها و باغ‌های مقدس نه تنها زیستگاه گونه‌های نادر هستند، بلکه نقش مهمی در ارتقای سلامت روان و آسایش معنوی انسان‌ها ایفا می‌کنند.

با این حال، تغییرات فرهنگی، افول سنت‌های معنوی و فشارهای اقتصادی و زیست‌محیطی از جمله عواملی هستند که تهدیدی جدی برای این مکان‌ها محسوب می‌شوند. بازسازی و تقویت نگرش‌های معنوی و دینی نسبت به طبیعت، همراه با بهره‌گیری از رویکردهای علمی و مشارکت جوامع محلی، می‌تواند پلی میان حفاظت سنتی و توسعه پایدار ایجاد کند.

در مجموع، ارزش‌های فرهنگی، مذهبی و معنوی کهن نه تنها میراثی برای آیندگان هستند، بلکه ابزاری عملی و اثربخش برای حفاظت از طبیعت و تنوع زیستی به‌شمار می‌آیند. احترام به گیاهان و درختان مقدس، حفاظت از جنگل‌ها و بیشه‌ها و تقدیس مکان‌های طبیعی، همگی نشانه‌ای از پیوند عمیق انسان با محیط‌زیست و اعتقاد به ضرورت حفاظت از خلقت هستند. این پیوند می‌تواند به‌عنوان الگویی جهانی برای مدیریت پایدار طبیعت و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز انسان با محیط‌زیست استفاده شود. در نتیجه می‌توان گفت، ارزش‌های دینی، فرهنگی و آیینی گذشته نه تنها میراثی معنوی بلکه ابزاری عملی برای حفاظت از طبیعت بوده‌اند. احترام به گیاهان، پرستش درختان و تقدیس مکان‌های طبیعی، همه بازتابی از درک عمیق انسان از نقش آفرینش در زندگی است. در جهان کنونی که چالش‌های زیست‌محیطی به بحرانی جهانی بدل شده‌اند، بازگشت به این ارزش‌های اصیل می‌تواند پلی میان ایمان و علم و نیز میان توسعه و حفاظت ایجاد کند.

منابع

- اتینگهاوزن، ر. و بارشاطر، ا.، ۱۳۷۹. اوج‌های درخشان هنر ایران. ترجمه هرمز عبدالمی و رویین پاکباز، تهران: انتشارات آگه، ۱۳۱-۱۲۶.
- احمدی، ح. و شکفته، ع.، ۱۳۹۱. تزیینات گجبری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران (قرن اول تا پنجم هـ.ق). فصلنامه ادبیات و هنر دینی، ۴: ۱۵۰-۱۲۵.
- اسدیان، م. و همکاران، ۱۳۵۸. باورها و دانسته‌ها در لرستان و ایلام. تهران: مرکز مردم‌شناسی ایران.
- آموزگار، ژ.، ۱۳۸۹. تاریخ اساطیری ایران. چاپ دوازدهم، تهران: سمت.
- باستانی پاریزی، ا.م.، ۱۳۵۷. خاتون هفت‌قلعه. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- برومند، س.، ۱۳۸۱. تخت جمشید: پرستشگاه خورشید. کرمان: عماد کرمانی، میراث فرهنگی استان فارس.
- بهمنی، پ.، ۱۳۸۹. سیر تحول و تطور نقش و نماد در هنرهای سنتی ایران. تهران: دانشکده هنر و رسانه، دانشگاه پیام نور.
- جوادی، ش.، ۱۳۹۲. بازخوانی روایت باستانی (آب و درخت) در دوران اسلامی ایران. فصلنامه هنر و تمدن شرق، ۱(۱).
- چهری، ا.م.، ۱۳۸۶. پژوهشی در گجبری‌های ساسانی. رساله کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- خالدیان، س.، ۱۳۸۷. تأثیر هنر ساسانی بر سفال دوره اسلامی. باستان‌پژوهی، ۱۶: ۳۰-۱۹.
- دادور، ا. و منصوری، ا.، ۱۳۸۵. اساطیر و سمبل‌های ایران قبل از اسلام و رابطه آن با اساطیر هند باستان. تهران: انتشارات کلهر، دانشگاه الزهرا.
- سلطان‌زاده، ح.، ۱۳۷۵. معماری کلاسیک. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- 25–39. <https://doi.org/10.1080/14649360802553194>.
- Baumann, G., 1996. *Contesting Culture: Discourses of Identity in Multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhagwat, S.A., Kushalappa, C.G., Williams, P.H., and Brown, N.D., 2005. The role of informal protected areas in maintaining biodiversity in the Western Ghats of India. *Ecology and Society*, 10(1). <http://www.jstor.org/stable/26267704>.
- Bhatta, D. B., 2003. Community approaches to natural resources management: Sacred and non-sacred landscapes in Nepal (Master's thesis, Miami University).
- Borde, R., Ormsby, A. A., Awoyemi, S. M., & Gosler, A. G. (Eds.). 2022. *Religion and nature conservation: Global case studies*. Taylor & Francis.
- Brown, J. & Mitchell, N., 2000. Culture and nature in the protection of Andean landscapes. *Mount. Research and Development*, 20(3): 212–217. [https://doi.org/10.1659/0276-4741\(2000\)020\[0212: CANITP\] 2.0.CO; 2](https://doi.org/10.1659/0276-4741(2000)020[0212: CANITP] 2.0.CO; 2).
- Brown, K., 2003. Three challenges for a real people-centred conservation. *Global Ecology and Biogeography*, 12(2): 89–92. <https://doi.org/10.1046/j.1466-822X.2003.00327.x>.
- Burkill, H.M., 1997. 2nd Edition. *Useful Plants of West Tropical Africa. Families M-R, vol. 4*. Royal Botanic Gardens, 969 pp.
- Byers, B.A., Cunliffe, R.N. & Hudak, A.T., 2001. Linking the Conservation of Culture and Nature: A Case Study of Sacred Forests in Zimbabwe. *Human Ecology*, 29, 187–218. <https://doi.org/10.1023/A:1011012014240>.
- Castro, V. & Aldunate, C., 2003. Sacred mountains in the highlands of the south-central Andes. *Mountain Research and Development*, 23(1): 73–79. [https://doi.org/10.1659/0276-4741\(2003\)023\[0073: SMITHO\] 2.0.CO; 2](https://doi.org/10.1659/0276-4741(2003)023[0073: SMITHO] 2.0.CO; 2).
- Chandrakanth, M.G., Gillies, J.K., Gowramma, V. et al., 1990. Temple forests in India's forest development. *Agroforestry Systems*, 11, 199–211. <https://doi.org/10.1007/BF00045899>.
- Chandran, M.D.S. & Mesta, D.K., 2001. On the conservation of the Myristica swamps of the Western Ghats. *Forest Genetic Resources: Status, Threats, and Conservation Strategies*, 1–19.
- Dafni, A., Lev, E., Beckmann, S. et al., 2006. Ritual plants of Muslim graveyards in northern Israel. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 2, 38. <https://doi.org/10.1186/1746-4269-2-38>.
- Deepa, M.R., Sheema Dharmapal, P., Udayan, P.S., 2016. Floristic diversities and medicinal importance of selected sacred groves in Thrissur district, Kerala. *Tropical Plant Research*, 3(1): 230–242.
- Dey, A., & Dev, J.N., 2011. Sacred plants and animals in the Batoufam and Bansa communities in West Cameroon by Kadiri S. Bobo, Bonito C. Ntumwel, Ngansop F. Nganmegne, Lionel C. Fosso, and Mekontchou C. Ghotso. *Life Sciences Leaflets*, 18, 690–700.
- Dudley, N., Higgins-Zogib, L., & Mansourian, S. (2009). The links between protected areas, faiths, and sacred natural sites. *Conservation Biology*, 23(3), 568–577.
- Dunning, N., Scarborough, V., Valdez, F., Luzzadder-Beach, S., Beach, T., & Jones, J.G., 1999. Temple mountains, sacred lakes, and fertile fields: ancient Maya landscapes in northwestern Belize. *Antiquity*, 73(281): 650–660. <https://doi.org/10.1017/S0003598X0006525X>.
- Durodola, J.I., 1986. *Scientific insights into Yoruba traditional medicine*. Trado-Medic Books.
- سیروس، ش.، ۱۳۹۲. پردیس هخامنشی؛ خاستگاه باغ ایرانی. فصلنامه معماری و ساختمان، ۳۵.
- طاهری، ص. و سلطان مرادی، ز.، ۱۳۹۲. گیاه زندگی در ایران، میان رودان و مصر باستان. نشریه هنرهای زیبا (هنرهای تجسمی) ۲: ۲۶–۱۷.
- طبا بیان، س.م. و حبیب، ف.، ۱۳۸۸. معماری و نظم گیاه. فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، ۱۰: ۳۲۶–۳۱۷.
- گیرشمن، ر.، ۱۳۶۸. ایران از آغاز تا اسلام. ترجمه محمد معین، چاپ هفتم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- میمنی، م. و شافعی، آ.، ۱۳۹۴. نقش گیاهان اساطیری و مقدس در هنر ساسانی (با تأکید بر نقوش برجسته، فلزکاری و گچبری). جلوه هنر، ۱۴: ۶۵–۴۵.
- محرابیان، ا.ر.، ۱۳۹۲. مبانی حفاظت از گیاهان: چالش‌ها و روش‌ها. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- ناس، جان بی. تاریخ جامع ادیان. مترجم: علی اصغر حکمت. ۱۴۰۰. انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ بیست و پنجم، شابک ۹۶۴۴۴۵۱۶۶۹–۹۷۸.
- ندیدم، ف.، ۱۳۸۶. نگاهی به نقوش تزیینی در هنر ایران. رشد آموزش هنر، ۱۰: ۱۹–۱۴.
- واشاقانی فراهانی، ا.، ۱۳۸۹. سرآغاز گیاهان در اساطیر ایرانی. مجله مطالعات ایرانی، ۱۷: ۲۶۲–۲۳۷.
- هینلز، ج.ر.، ۱۳۸۸. اسطوره‌های ایرانی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- Acharya, K.P., 2003. Religious and Spiritual Values of Forest Plants in Nepal. *The XII World*.
- Aerts, R., Van Overtveld, K., Haile, M. Herny, M., Deckers, J., and Muys, B., 2006. Species composition and diversity of small Afromontane forest fragments in northern Ethiopia. *Plant Ecology*, 187(1): 127–142. <https://doi.org/10.1007/s11258-006-9137-0>.
- Agarwal, P., 2014. Study of sacred plants used by people in Fatehpur district of Uttar Pradesh (India). *Life Sciences Leaflets*, 54, 91–100.
- Allen, T., 2018. Restoring Eden: The Role of Christianity on Environmental Conservation: A Case of Karatu District, Arusha, Tanzania.
- Ambu, G., Chaudhary, R.P., Mariotti, M., & Cornara, L., 2020. Traditional Uses of Medicinal Plants by Ethnic People in the Kavrepalanchok District, Central Nepal. *Plants*, 9(6): 759. <https://doi.org/10.3390/plants9060759>.
- Amoah, E., 1998. African Indigenous Religions and Inter-Religious Relationship. A paper presented at the Annual General Meeting of the British Association for the Study of Religions, Mansfield College, Oxford. *Anthropology*, 7: 197–198.
- Asase, A., Oteng-Yeboah, A.A., Odamtten, G.T., and Simmonds, M.S.J., 2005. Ethnobotanical study of some Ghanaian anti-malarial plants. *Journal of Ethnopharmacology*, 99(2): 273–279. <https://doi.org/10.1016/j.jep.2005.02.020>.
- Bajpai, O., Pandey, J., & Chaudhary, L.B., 2016. Ethnomedicinal uses of tree species by Tharu tribes in the Himalayan Terai region of India. *Research Journal of Medicinal Plant*, 10(1): 19–41.
- Ball, M., 2000. Sacred mountains, religious paradigms, and identity among the Mescalero Apache. *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, 4(3): 264–282. <https://doi.org/10.1163/156853500507852>.
- Barre, R.Y., Grant, M., and Draper, D., 2009. The role of taboos in conservation of sacred groves in Ghana's Tallensi-Nabdam district. *Social & Cultural Geography*, 10(1),

role in religion and uses in health care system of Savan- gere district. *The Socioscan*, 3(1&2): 1–4.

- Evans, J., & Pinchen, V., 2014. *God's Trees: Trees, Forests and Wood in the Bible: An Illustrated Commentary and Compendium*. Day One Publications.
- Frascaroli, F. (2013). Catholicism and conservation: The potential of sacred natural sites for biodiversity management in Central Italy. *Human Ecology*, 41(4), 587–601.
- Frascaroli, F., 2013. Catholicism and conservation: The potential of sacred natural sites for biodiversity management in Central Italy. *Human Ecology*, 41, 587–601. <https://doi.org/10.1007/s10745-013-9598-4>.
- Gadgil, M. & Rao, P.R. Seshagiri, 1998. *Nurturing Biodiversity: An Indian Agenda*. Center for Environment Education, Ahmedabad, 157 p.
- Gadgil, M., & Vartak, V.D., 1976. The sacred groves of Western Ghats in India. *Economic Botany*, 30, 152–160. <https://doi.org/10.1007/BF02862961>
- Gadgil, M., 1987. Diversity: cultural and ecological. *Trends in Ecology and Evolution*, 2, 369–373.
- Gadgil, M., 2000. Grass roots conservation practices: Revitalizing the traditions. In: Kothari, A. et al. (eds) *Communities and Conservation: Natural Resources Management in South and Central Asia*. Sage Publications, New Delhi, pp. 220–237.
- Hamilton, A.C., Karamura, D., & Kakudidi, E., 2016. History and conservation of wild and cultivated plant diversity in Uganda: forest species and banana varieties as case studies. *Plant Diversity*, 38(1): 23–44. <https://doi.org/10.1016/j.pld.2016.04.001>.
- Higgins-Zogib, L., Dudley, N., Mallarach, J.-M., & Mansourian, S., 2005. Beyond belief: linking faiths and protected areas to support biodiversity conservation. In: *Arguments for Protected Areas*, pp. 165–184.
- Hongmao, L., Zaifu, X., Youkai, X. et al. Practice of conserving plant diversity through traditional beliefs: a case study in Xishuangbanna, southwest China. *Biodiversity and Conservation* 11, 705–713 (2002). <https://doi.org/10.1023/A:1015532230442>.
- Janick, J., 2007. Fruits of the Bibles. *HortScience*, 42(5), 1072–1076. <https://doi.org/10.21273/HORTSCI.42.5.1072>.
- Kala, C. P. (2017). Conservation of nature and natural resources through spirituality. *Applied Ecology and Environmental Sciences*, 5(2), 24–34.
- Kaniewski, D., Van Campo, E., Boiy, T., Terral, J.-F., Khadari, B., Besnard, G., 2012. Primary domestication and early uses of the emblematic olive tree: palaeobotanical, historical and molecular evidence from the Middle East. *Biological Reviews*, 87: 885–899. <https://doi.org/10.1111/j.1469-185X.2012.00229.x>.
- Khan, M.L., Khumbongmayum, A.D., & Tripathi, R.S., 2024. The sacred groves and their significance in conserving biodiversity: an overview. *International Journal of Ecology and Environmental Sciences*, 34(3), 277–291.
- Koniditsiotis, S., 2020. Registration and promotion of monumental olive trees in Greece. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 7: 107–121.
- Kumar, S.R., Arumugam, T., Anandakumar, C., Balakrishnan, S., & Rajavel, D., 2013. Use of plant species in controlling environmental pollution. *Bulletin of Environment, Pharmacology and Life Sciences*, 2(2): 52.
- Kumaran, T., Citarasu, T., 2015. Ethnopharmacological investigation and antibacterial evaluation of the methanolic extract of *Asparagus racemosus*. *Tropical Plant Research*, 2(3): 175–179.
- Kumari, D.B.S., Charantimath, A., 2011. Sacred plants—their

